Csáki Árpád

A KÉZDIALBISI HARANGTORONY 17. SZÁZADI FELIRATOS KÖVE

Coroi Artur emlékére

Annak ellenére hogy a szentély késő gótikus ablakai, a gótikus boltozat gyámkő nélküli indításai, a sekrestye bejáratának vállköves kőkerete már korábban is a templom középkori építését valószínűsítették, a kézdialbisi[1] református templom csak az elmúlt évtizedek során került a történeti és művészettörténeti kutatások figyelmébe. Kónya Ádám 1980-as figyelemelfelhívását[2] követően a következő évtized folyamán a székelyföldi vártemplomok / kerített templomok kapcsán több kiadvány[3] is foglalkozott a templommal. Az áttörést az 1990-es évek végének gombafertőzés okán végyett felújítási munkálatai alkalmával végzett régészeti kutatás hozta meg, amely kimutatta a 15. század végén – 16. század első felében épült,[4] majd a 17. század közepe táján védőfallal és harangtoronnyal ellátott, jelenleg is álló gótikus templom román kori előzményeit. Az ásatások egyik legjelentősebb hozadéka a templom belsejében a padló alatti töltésből előkerült, vöröses andezitből faragott keresztelőmedence és annak talapzata, amelyek a 13. század végén – 14. század elején épült kőtemplom tartozékai voltak.[5] A felújítási munkálatok során végzett további kutatások falfestésekről is beszámolnak: a bordák és ablakbélletek okkerszínű festéseit a gótikus átépítés idejére határozták meg. A templom keleti és nyugati karzatai alatt és emeleti szintjein előkerült – már az 1960-as években is jelzett[6] – növényornamentikás falfestmények, valamint a sekrestye elfalazott kő ajtókerete és a szentségtartó fülke feliratos, festett vakolatrétegeinek idejét a 18. századra határozták meg. Feltárásra került továbbá az orgona mögött egy olaszkoszorúba foglalt 11 soros, részben megsemmisült latin nyelvű falfelirat, amely a templom 1710-es felújításáról[7] emlékezik meg.[8] A templom jelenlegi faberendezésével kapcsolatban kiemelték továbbá a keleti és nyugati karzat kazettákra osztott, egyaránt 1786-ban készült festett mellvédjeit, az ugyanakkor készült zsoltármutató táblát és a későbbi korokban átfestett szószékkoronát.[9] Ekkor készülhetett a templom hat mutációs régi orgonája is,[10] amelyet az egyház 1900-ban Klink Sándor kézdivásárhelyi orgonakészítő mestertől rendelt hangszerre cserélt.

Az 1760-as évek elején a helyi Bakcsi család költségén kőből épített déli és fából(?) épült nyugati portikuszokkal bővített albisi templom gótikus boltozatát az 1802-es földrengést követően bontották le, ekkor épült a jelenlegi emeletes déli tornác is.[11] A század végére leromlott állapotba került templom[12] alapos kijavítása 1893-ban történt, ekkor került sor a diadalív lebontására is.

A 17. században épült, az idők során több alkalommal javított (1739, 1775) harangtornyot[13] az 1802-es földrengést[14] követően visszabontották, téglából való újjáépítése csak hat évtizeddel később fejeződött be márkosfalvi Stefán József pallér vezetésével. Régi harangjai[15] nem maradtak fenn, feltehetően a 18. század második felében újjáöntötték anyagukat. Az 1770-ben, illetve 1775-ben készíttetett harangok közül utóbbit az első világháború idején rekvirálták, helyére 1927-ben megvásárolták a zabolai református egyház 1558-as harangját.[16]

[1] A település első okleveles említése *(Bartholomeus Both de Albis)* 1537-ből ismert. (*SzOkl,* III, 265.)

[2] KÓNYA Ádám 1980.

[3] GYÖNGYÖSSY József – KERNY Terézia – SARUDI SEBESTYÉN József 1995; 144–145; TÜDŐS S. Kinga 1995, 60–61; TÜDŐS S. Kinga 2002, 65–66. Újabban BARABÁS Hajnalka 2008, 462–464.

[4] A gótikus templom korából nagyszámú terrakotta borda került elő az ásatás során. Az 1797-es esperesi vizitáció jegyzőkönyve szerint a templom teljességében boltozott volt. (KREmL, II/20, osz. n.)

[5] BARTÓK Botond – BORDI Zsigmond Lóránd 1999; BORDI Zsigmond Lóránd 2000.

[6] HLAVATHY Izabella 2000; KÓNYA Ádám 1980. Jánó Mihály középkori falképek létét is feltételezte (JÁNÓ Mihály 1998, 191).

[7] Juhász István – aki az egyházközség iratai alapján egy rövid egyháztörténeti összegzést is elkészített az 1970-es évek elején – feltehetően ez alapján feltételez egy I. Rákóczi György fejedelem idejében, 1642-ben végzett nagyobb templomjavítást vagy átépítés. (Juhász István: *Emlékek Kézdialbis egyházépítő múltjából*, 3.)

[8] LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc 2004, 47–48.

[9] Uo., 48.

[10] Készítője ismeretlen.

[11] A munkálatokat Haller Ignác kőműves pallér végezte. (AscREL, I/4, 30, 36.)

[12] Az 1890-es évek elején az egyházközség új templom építéséről határozott, végül a régi kijavítására került sor. [13] 1776: →

A torony építésének befejezését egy felirat pontosítja, amelyet 1930-ban – feltehetően a múzeum számára ezidőtájt háromszéki egyházi építészeti és ingósági felméréseket végező Keöpeczi Sebestyén József kezdeményezésére – a Székely Nemzeti Múzeumba szállítottak.[17] A homokkőre feljegyzett, hét sorból álló latin nyelvű felirat szövege:

REGNANTE ILLVS: PRINCI/PE TRANNIAE DNO DNO/ GEORGIO RAKOCI HAEC TVR/ RIIS EXTRVCTA CVRA ET INDVSTRIA/ GENER: D: STEPHA: BOD PER INCO/LAS ALBISIEN: ANNO D: 16[?]7/ SCR: IOHA: ECZKEN.

A múzeum régiségtárába[18] 1657-es évszámmal bejegyzett feliratos kő a templomhoz hasonlóan csak évtizedekkel később került be a szakirodalomba. Először Kónya Ádám tett róla említést,[19] majd feliratának közlésével, ugyanezzel az évszámmal jelzi Coroi Artur[20] is.

Velük szemben más szerzők,[21] köztük a templom és torony régészeti kutatásában az 1990-es évek végén részvevő régészek[22] 1637-nek olvasták a felirat lekopott évszámát, közléseik alapján ez a datálás szerepel a templommal foglalkozó újabb közleményekben[23] is. Az említett felirat nem pontosítja a fejedelem személyét, így egyaránt számolhatunk az idősebb és ifjabb Rákóczi György fejedelem korával, érvelésük megerősítésére elsősorban az 1635-ös katonai összeírás szövegére támaszkodtak, az építkezéseket patronáló helyi nemest az albisi nemesek között[24] lustráló Bod Istvánnal azonosítva. Ugyancsak ezt az datálást látszik megerősíteni a szomszédos dálnoki – Albis korábbi anyaegyházközsége – református templom déli falának felirata 1637-ből,[25] amely nagyobb méretű építési vagy javítási munkálatokkal hozható összefüggésbe.

A latin nyelvű szöveg alapján az albisi református egyház tornyát a helybéli lakosok építették tekintetes nemzetes Bod István „fáradozása és buzgalma" *(cura et industria)*, azaz jelentős anyagi hozzájárulásával. A kérdéses (1637 vagy 1657?) évszám pontosítása tehát a feliratban megnevezett patrónus életrajzától remélhető.

Az albisi Bod család[26] egyik ága a 17. század elején kapott nemességet, Bethlen Gábor alatt Bod András már ekként szerepel az 1614. évi katonai összeírásban.[27] Az ő leszármazottja volt Bod István, aki I. Rákóczi György idejében ugyancsak az albisi nemesek között lustrált.[28]

A korábbi irodalom legalább három 17. századi generációt sejtett Albisban ugyanazon néven, a toronyépítést támogató személy halálát 1656-ra határozva meg.[29] Véleményünk szerint azonban a család nemesi és lófő renden lévő ága elkülönítendő, ugyanakkor szem előtt tartva azt a tényt is, hogy az 1640–1650-es évek iratai nem különböztetnek meg idős és ifjabbik nemes Bod Istvánt, az 1635-től kezdődően két és fél évtizeden keresztül felbukkanó adatok ugyanazon személyre vonatkoztatandók.

Az albisi református egyház 1727-tól kezdődő protokollumába bejegyzett régi iratok kivonatai sze-

→ *„Négy sing magosságú kőkeríttésiben foglalt szép torony veres cseréppel, kerületi[!] 11 öl, kőfalának magossága 7 öl. ...Két harangok, a nagyobbiknak diametere 1 sing, öntetette ekklézsia költségével Anno 1770, a kisebbnek diamtere ½ [sing], öntetett 1775."* (KREmL, II/19, 136.) 1797: *„A kerítés ajtajában vagyon egy torony, veres cseréppel fedettetett, de amely földindulás által néminemű romlást szenvedvén, annak megujjított jobbíttása a titt. eklézsia elöljáróinak hívségekre bizattatik."* (KREmL, II/20, osz. n.)

[14] *„...a száraz ajtai, bitai, barátosi tornyok földig leomlottak, a kézdivásárhellyi, lécfalvi, albisi, egerpataki, killyéni, sepsiszentgyörgyi sat. tornyok egésszen öszveromlottak hogy félelemmel szedettek le belöllek az harangok is, és a lécfalvit s killyénit kivéve a többi hellyett ujjak[!] is emelkedtek fel, ezek még romladékikban azon földingás monumentumául fenn állván, az Albisiból pedig két ölnyi kőfal."* (*Kovács Sámuel alsócsernátoni pap emlékirata 1831–1832-ből*, AcsREL, I/1, 709.)

[15] *1665–1666*: a „nagyobbik" harang öntésére a megyebíró számadása alapján az egyház több mint 100 forintot költött. (AcsREL, I/3, 3.)

[16] AREL, I/17, osz. n. (az 1927. január 27-én tartott gyűlés jegyzőkönyve); BENKŐ Elek 2002, 371.

[17] Az ekkor készült fényképet lásd *1. ábra*. (Keöpeczi Sebestyén József felvétele, Székely Nemzeti Múzeum Fényképtára). Az adatért Szőcsné Gazda Enikőnek tartozom köszönettel.

[18] SzNM, *Régiségtár gyarapodási jegyzőkönyve*, lsz. 7991/1930.

[19] A lepusztult évszámot Kónya Ádám azzal a megjegyzéssel közli, hogy az utolsó két szám elmosódva látszik. (KÓNYA Ádám 1980.)

[20] Coroi Artur olvasatában: *REGNANTE ILLUS[trissimo] PRINCIPE TRAN[silva]NIAE D[omi]NO D[omi]NO GEORGIO RAKOCI HAEC TVRRIS EXTRUCTA CVRA ET INDUSTRIA GENER[osi] D[omini] STEPHA[ni] BOD PER INCOLAS ALBISIEN[ses] ANNO D[omini] 1657 SCR[ipt]A IOHA[nnes] ECZKEN.* (COROI Artur 2000, 82; COROI Artur 2010, 251; COROI Artur 2011, 468.)

[21] TÜDŐS S. Kinga 1995, 61; TÜDŐS S. Kinga 2002, 65.

[22] BARTÓK Botond – BORDI Zsigmond Lóránd 1999, 255; BORDI Zsigmond Lóránd 2000, 292–293.

[23] BARABÁS Hajnalka 2008, 462.

[24] *SzOkl Ús,* IV, 148.

[25] TÜDŐS S. Kinga 2002, 98; BARABÁS Hajnalka 2007, 325.

[26] A családról rövid ismertetést, valamint több adatában pontatlan családfát közölt PÁLMAY József 1901, 78–79. A Székely Nemzeti Múzeumba bekerült családi levéltár (1582–1843, 192 db) jelenleg a Vadadi Filep László oklevélgyűjteményében volt besorolva. (SÁL, Fond 84.) A családi levéltár további részét lásd MNL OL, P 614.

[27] *SzOkl Ús,* IV, 423.

[28] *SzOkl Ús,* V, 149.

[29] TÜDŐS S. Kinga 2003, 188–189; COROI Artur 2011, 468.

rint 1639-ben a helyi református egyház aedilisének választották, a tisztséget azonban nem személyesen, hanem egyik jobbágyán keresztül töltötte be.[30] Nevével találkozunk 1643 végén altorjai Apor Lázár végrendeletében, a hátrahagyott özvegy és árvák számára rendelt gondviselők között.[31] Bodoki Mikó Miklós is megemlíti naplójában 1649-ben, az Erzsók nevű leánygyermekének keresztelésén résztvevők sorában,[32] 1655-ben pedig jelen volt oroszfalvi idős Forró Péter végrendeletének lejegyzésénél.[33] Ő volt a tulajdonosa ugyanakkor annak a házi naplónak,[34] amelybe vagyoni ügyei, gazdálkodására vonatkozó adatok mellett bejegyezte az 1656 őszén meghalt – név szerint nem említett[35] – apjától örökölt javakat és azokról a rokonaival való megosztozást, valamint az 1660-as években vállalt széki tisztségekről és követségekről való végzéseket. 1668-ban még biztosan életben volt, és azonos lehet a két évvel későbbi lustrába feljegyzett[36] albisi nemessel is.

Említett naplóban nem találunk a jelentősebb kiadással járó toronyépítésre vonatkozó feljegyzéseket, az apjától 1656 után örökölt tíz oroszlános tallér, két arany, egy ezüst pohár fele része, egy hadi szerszámmal ellátott pej ló, egyéb ingóságok, marhák, ökrök, méhek stb. azonban lehetővé tették egy nagyobb méretű egyházi építkezés anyagi támogatását. A torony 1657-es befejezése mellett szólhat továbbá az is, hogy az ezt követő években indult gyűjtés harangok vásárlására. Erre a célra Bod István 1657-ben 25 dénáros, a következő években újabb adományt tett.[37]

Ugyanezt az időpontot erősíti meg a kőfeliraton írnokként, tehát a latin nyelvű szöveg összeállítójaként jelzett másik szereplő személy, Eczken János is. Ezen a néven nem lustrált senki 1635-ben Albisban és a környező településeken, egyházi vagy hivatalnoki (jegyzői) pályát folytató személy sem ismert az említett időszakból. Ismert azonban egy másik, albisi előnevet viselő Eczken János, aki az 1660-as évek elején Rétyen volt prédikátor,[38] másfél évtizeddel később (1677) pedig a dálnoki egyház papja volt. Mint valamelyik erdélyi kollégiumból kikerült albisi diák alkalmas lehetett az említett felirat szövegének a kőfaragó mesterek számára való előrajzolására.

A kőfelirat tartalmának elemzése alapján az albisi harangtorony (és vele együtt a templom kerítőfala) építésének befejezési éve 1657-re tehető. Hitelesként fogadható el tehát a presbiteri gyűlések jezgyzőkönyveit 1828-tól kezdődően tartalmazó kötet címoldalának bejegyzése, miszerint: *„volt ez nagy Bod István, ki is 1657-ben Albisi Ecclesianak D. Inspector Curatora vala, amint a lebontott Torony falának belső oldalához támasztatott Monumentális kőre tétetett jegyzés mutattya”*.[39]

Csáki Árpád – Sepsiszentgyörgy, Stadion u., 35., Bl. 16B/8., RO-520045; csakiarpad@gmail.com

[30] AcsREL, I/3, 2.
[31] TÜDŐS S. Kinga 2003, 156.
[32] KELEMEN Lajos 2006, 361.
[33] TÜDŐS S. Kinga 2003, 186.
[34] *Bod István diariuma (1656–1668)*. (SÁL Fond 84, Fasc I, 1–16.)
[35] A korábbi irodalom idősebbik Bod Istvánként azonosította. (Lásd TÜDŐS S. Kinga 2003, 188.)
[36] *SzOkl Ús,* VII, 203.
[37] 1657: „*attam denar. 25 harangra*“; 1662: „*mikor az harangot vettük*“. (SÁL, Fond 84, Fasc I, 1r-v.)
[38] COROI Artur 2010, 265.
[39] AcsREL, I/5, 1.

Levéltári források

Albisi református egyházközség levéltára, Albis (AREL)
- I/17: *Presbiteri jegyzőkönyvek (1909–1958)*
- Juhász István: *Emlékek Kézdialbis egyházépítő múltjából* (gépelt kézirat), é. n.
Alsócsernátoni református egyházközség levéltára, Alsócsernáton (AcsREL)
- I/1: Protocollumok, 1709–1880
- I/3. Protocollumok, 1727–1785
- I/4: Protocollumok, 1787–1827
- I/5: Protocollumok, 1828–1846
Kézdi református egyházmegye levéltára, Kézdivásárhely (KREmL)
- II/19: Vizitációs jegyzőkönyvek, 1775–1803
- II/20: Vizitációs jegyzőkönyvek, 1797–1812
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)
- P 614: *Kilyéni Székely család iratai*, 1 cs., 4 tétel (1578–1656)
Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy / Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sf. Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár, SÁL)
- Fond 84: *Vadadi Filep László oklevélgyűjteménye (1582–1843)*
Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy (SzNM)
- *Régiségtár gyarapodási jegyzőkönyve*

Irodalom

SzOkl, III = *Székely Oklevéltár*, III (szerk. Szabó Károly), Kolozsvár, 1890.
SzOkl Ús, IV–VII = *Székely Oklevéltár Új sorozat*, IV–VII (bev., jegyz., közzét. Demény Lajos), Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1997–2004.

*

BARABÁS Hajnalka
2007 A dálnoki református templom, *Acta Siculica 2007*, 319–353.
2008 Adatok Kézdialbis épített örökségéhez és egyházi műkincseihez, *Acta Siculica 2008*, 461–478.
BARTÓK Botond – BORDI Zs. Lóránd
1999 Régészeti kutatások a kézdialbisi református templomban, *Acta (Siculica)* 1998/1, 253–262.
BORDI Zs. Lóránd
2000 A kézdialbisi református templom 1999. évi régészeti kutatása, *Acta (Siculica)* 1999/1, 291–296.
BENKŐ Elek
2002 *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi*, Teleki László Alapítvány – Polis Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvár.
COROI Artur
2000 *Altorja*, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.
2010 A háromszéki Kilenc falu közös erdejének törvénye, 1713 (II.), *Acta Siculica 2010*, 235–275.
2011 Baróti Cserei János deák élete és pályája, *Acta Siculica 2011*, 447–481.
GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI SEBESTYÉN József
1995 *Székelyföldi vártemplomok*, Budapest.
HLAVATHY Izabella (szerk.)
2000 *Az albisi református templom,* Cova Print, Sepsiszentgyörgy.
KELEMEN Lajos
2006 Bodoki Mikó Miklós családi krónikája, in: *Művelődéstörténeti tanulmányok* (S. a. r., szerk. Sas Péter), Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 354–368.
KÓNYA Ádám
1980 Az albisi vár, *Megyei Tükör*, XIII. évf.. 2701 sz. (1980. szept. 27.)
LÁNGI József – MIHÁLY Ferenc
2004 *Erdélyi falképek és festett faberendezések,* 2, Budapest.
PÁLMAY József
1901 *Háromszék vármegye nemesi családjai*, Sepsiszentgyörgy.
TÜDŐS S. Kinga
1995 *Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században. Háromszéki templomvárak*, Püski Kiadó, Budapest.
2002 *Háromszéki templomvárak. Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században,* Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely.
2003 *Erdélyi testamentumok*, 1, *Háromszéki székelyek végrendeletei*, Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely.

Inscripția pe piatră din sec. al XVII-lea din turnul clopotniță de la Albiş (jud. Covasna)

(Rezumat)

Inscripția pe piatră din sec. al XVII-lea al turnului clopotniță al bisericii reformate din Albiş a intrat în colecția de antichități a Muzeului Național Secuiesc din Sf. Gheorghe în 1930. Interpretarea corectă a inscripției parțial deteriorate a generat controverse în rândul cercetătorilor, literatura interpretează anul ridicării turnului clopotniță drept 1637 sau 1657. Având la bază cercetări arhivistice privind biografia persoanelor menționate în inscripție, studiul dovedeşte datarea corectă pentru anul 1657.

The stone inscription from the 17th century of the Calvinist churches bell tower from Albis (Albiş, Covasna county)

(Abstract)

The stone inscription dated from the 17th century of the Calvinist churches bell tower from Albis is in the collection of Székely National Museum from Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe) in 1930. The right interpretation – due of the partially deterioration of the inscription – concerning the exact date of the bell tower's construction: 1637 vs. 1657 sparked controversy among the researchers. Based on archival researches concerning the biographies of those mentioned by the inscription, the paper proves the right dating for the year of 1657.

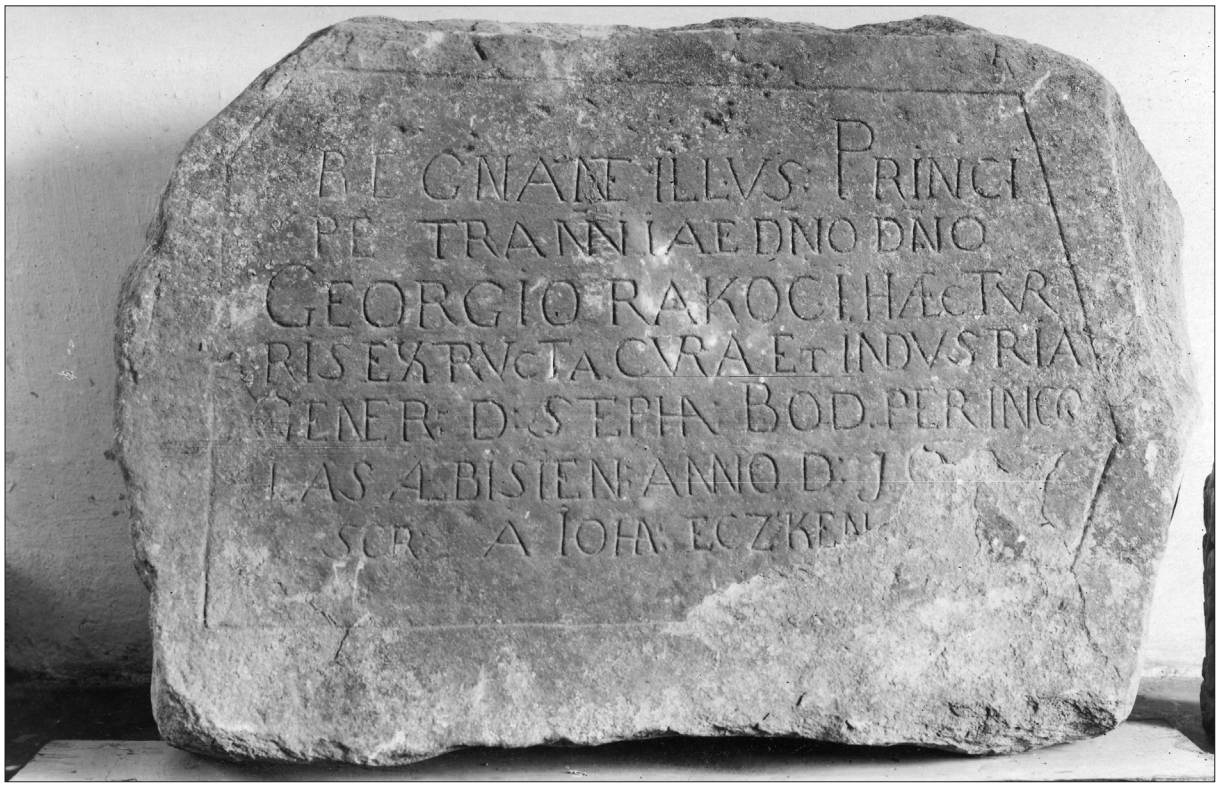

1. ábra Az albisi torony feliratos köve
Keöpeczi Sebestyén József felvétele (1930), SzNM Fényképtára